

Kőváry Zoltán

A romantika és betegség-felfogásának hatása a pszichoanalízisre és az egzisztenciális pszichológiára

„A megbetegedett emberben olyan mélységek tárulkoznak fel, amelyek nem a betegséghez, az empirikus kutatásnak ehhez a tárgyához tartoznak, hanem az emberhez a maga történetiségében.”

Karl Jaspers¹

Martin Halliwell 1999-ben *Romantic Science and the Experience of the Self* (Romantikus tudomány és az én tapasztalata) címmel publikált egy monográfiát, amelyben olyan szerzőkkel foglalkozik, akik az én-élményt, a szubjektumként való létezést helyezték kutatásuk középpontjába. Ők William James, a *pragmatista romantikus*, Otto Rank, a *kreatív romantikus*, Ludwig Binswanger, az *egzisztenciális romantikus*, Erik Erikson, a *biográfus romantikus* és Oliver Sachs, a *történetmesélő romantikus*. Miért nevezi romantikus tudománynak Halliwell azt, amit ezek az úttörő gondolkodók alkottak? Elsősorban azért, mert mindannyian a megértést és az ehhez vezető, a fenomenológia által (is) középpontba helyezett első személyű perspektívát részesítették előnyben kutatásaik során, ami egyfajta „önvallomás” a személyességről; ez pedig a 19. századhoz, a romantikához vezet vissza bennünket. A romantikus tudósok, írja Halliwell „az empirikus tudomány szigora és a művészetek imaginatív és terápiás lehetőségei közti egyensúly megteremtésén fáradoztak” (Halliwell, i.m., vi.).

A 19. századot jellemző szellemi orientációt markáns kettősség jellemezte. Egyrészt létezett az említett romantikus hagyomány, vagy „rend”, ahogy Marteen Doorman (2006) nevezi, amely a szubjektivitásra, a bensőségességre, az autenticitásra, a szenvedélyességre, a kreativitásra helyezte a hangsúlyt, legyen szó akár művészetről, akár filozófiáról. Doorman szerint a romantikus rend különféle formákat öltve Rousseau-tól egészen az 1960-as évekig, a pszichedelikus korszakig meghatározó és elő maradt. A másik meghatározó trendet a naturalizmus címszóval illehetjük. Ez a 19. században ugrásszerű fejlődésnek indult természet- és leginkább orvostudomány nyomán öltött formát, és többek közt a Foucault (2000 [1955]) által hangsúlyozott „klinikai tekintet” megszületéséhez vezetett. Ez alatt Foucault azt értette, hogy

¹ Jaspers, 1986 [1913], 81.

innen kezdve a meghatározóvá váló medikális diskurzus nyomán a nyugati ember számos jelenséget az orvos szemüvegén keresztül kezdett nézni, óhatatlanul a betegség megnyilvánulásának látva és dehumanizálva azokat. A naturalista felfogás a maga harmadik személyű perspektívájával, objektív magyarázataival, szenvedélymentességével, a megismerő és a megismert éles megkülönböztetésével, redukcionizmusával, eltárgyasító tendenciáival ugyanúgy áthatotta a kort; a művészetet (pl. Zola naturalizmusa), filozófiát (pl. pozitívizmus) és a kibontakozó kísérleti pszichológiát egyaránt. A romantikus tudomány képviselői korántsem voltak a tudományosság ellenségei, csupán a naturalista túlkapások kiküszöbölésére törekedtek. Ez utóbbinak a pszichológiára, illetve a tudat kutatására vonatkozó negatív hatásait a fenomenológus Edmund Husserl „A filozófia mint szigorú tudomány” (Husserl, 1993 [1910-11]) című programadó írásában mutatta be. Ahogy írta:

„a naturalista beállítódás, amelyik közvetlenül mindannyiunkat béklyóba ver [...], képtelenné tesz bennünket arra, hogy eltekintsünk a természettől, és hogy a pszichikait ne pszichofizikai, hanem tiszta beállítottságban tegyük szemlélő vizsgálódás tárgyává, elrekesztette az utat egy hatalmas, páratlan eredményekkel kecsegtető tudomány felé, egy olyan tudomány felé amely egyrészt teljes tudományos értékű pszichológia volna, másrészt az a terület ahol végrehajtható az igazi észkritika” (Husserl, i.m., 66.).

Ennek a szellemi kettősségnek hosszú távú következményei lettek a pszichológiára nézve, egymással nem összeegyeztethető trendek kialakulásához vezetve. Wilhelm Dilthey, a modern hermeneutika megalapítója úgy vélte, kétfajta lélektan létezik, az egyiket magyarázó (természettudományos), a másikat leíró vagy megértő (szellemtudományos) pszichológiának nevezte; ez utóbbi szerinte a szellemtudományos kutatás módszere (Dilthey, 1974 [1894]). Követője, Eduard Spranger is szembe állította a magyarázó, induktív, elementarista és mechanikus természettudományos pszichológiát a megértő, intuitív és strukturális szellemtudományos lélektannal, amely az embert a szellem szférájában létező értékekre irányuló lényként látja (Pléh, 1992). Carl Rogers (1961) hasonló szempontok alapján „objektív” és „egzisztenciális” irányokról beszélt a pszichológián belül; nem az előbbi létjogosultságát vitatta, csupán rámutatott, hogy a segítő kapcsolatban annak szerepe relatíve elhanyagolható. R. D. Laing (2017 [1960]) szerint a természettudományos-tárgyasító vagy az egzisztenciális-fenomenológiai szemlélet alkalmazása a kutatásban és a gyógyításban attól függ, hogy a másik emberre „organizmusként” vagy „személyként” tekintünk-e, ez pedig a megismerő intenciójának a függvénye. Laing ezt a két perspektívát a Rubin-serleg fekete és fehér mezőjéhez hasonlította; egy ábráról van szó, de az ember képtelen a két mezőt egyszerre figurának látni². A pszichobiográfus William M. Runyan (1997) a személyiségpszichológia némileg szűkebb horizontján belül „hard” és „soft”

² Viktor Frankl (1997 [1946]) ezzel kapcsolatban „dimenzionális ontológiáról” ír. Az ő hasonlata szerint, ha egy hengert a horizontális tengelye mentén vetítünk a síkra, egy kört látunk, ha a vertikális mentén, akkor egy téglalapot, pedig valójában egy és ugyanazon idomról van szó. Ez a helyzet az emberrel is, ami valójában a test-lélek probléma ősi problémájához vezet vissza, amit Freud is igyekezett feloldani ösztöntanával – hasztalanul. „A vállalkozást lehet úgy értékelni, hogy kudarcba fulladt, de így is mindenképpen tiszteletet érdemel” – állapította meg életrajzírója, Hans-Martin Lohmann (Lohmann, 2008, 184.).

tradíciókról írt, mint egy kontinuum két végpontjáról. Az előbbihez a kognitív és viselkedéseméleti, biologizáló és pszichometrikus hagyományok tartoznak, az utóbbihoz a pszichoanalízis (részben), a fenomenológiai, az élettörténeti és a kulturális megközelítések. Legutóbb Walsh, Teo és Baydala (2014) értekeztek nagyszabású pszichológiatörténeti munkájukban egyértelműen a „természettudományos” és a „humán tudományos” pszichológiák dichotómiájáról. Véleményem szerint a magyarázó, objektív, természettudományos, „*hard science*” pszichológiák a naturalista (szcientista), míg a megértő, szellemtudományos, egzisztenciális, „*soft science*”, humán tudományos lélektanok a romantika hagyományához kapcsolhatók.

Az emberről való gondolkodás ezen kettőssége Otto Rank (2017 [1924]) szerint egészen Platón és Arisztotelész filozófiai ellentétéig vezethető vissza. Rank úgy véli, hogy Platónnal „az emberiség eljutott a filozófiai megismerés csúcsára”, ezt követően „elkerülhetetlen volt egy erre adott erős reakció, és ezt a reakciót Platón tanítványa és követője, Arisztotelész jelenítette meg”, aki „sikeresen elindította hódító útján a valóság egy másik tartományának természettudományos megismerését, és vált belőle minden természet és idegtudomány ősatyja” (Rank, i.m., 191.). Nem mellékes tudásszociológiai és tudáspszichológiai³ tény, hogy Arisztotelész mind apai, mind apai ágon tekintélyes orvos-családok leszármazottja volt. Rank annyit tesz hozzá a fentiekhez, hogy az arisztotelészi hagyomány hegemoniája a filozófiában (a „logikai és dialektikai spekuláció”) egészen Schopenhauer fellépéséig megfigyelhető, aki „elsőként tért vissza az ősi hindu bölcsességhez és annak platóni kifejeződéséhez” (u. ott). Schopenhauer igen fontos szerepet játszik annak a késő romantikus filozófiai felfogásnak a kibontakozásához, amiből a pszichoanalízis és az egzisztencializmus is megszületett.

A Halliwell (1999) által tárgyalt szerzők közül a jelen tanulmány problematikája szempontjából Rankot, Binswanger és Erikson⁴ szükséges kiemelni. Mind a hárman Freud munkásságából indultak ki, de többé-kevésbé elszakadtak tanításától (Rank esetében ez a kapcsolat töréséhez is elvezetett), és eredeti irányban fejlesztették tovább a mélylélektani gondolatot. Rank és Binswanger esetében ezt az utat Halliwell szerint egyértelműen az egzisztenciális irány határozta meg. Eriksonnál ezt kevésbé szokásos hangsúlyozni, de jelen sorok szerzője korábban igyekezett kimutatni nála az egzisztenciális, pontosabban kierkegaard-i hatásokat, amely a stádium-felfogástól az identitás-elméletig számos részterületen megfigyelhető (Kőváry, 2021). Egyébként Kierkegaard az, aki a három szerzőnél különböző mértékben jelen levő egzisztenciális hatások közös nevezőjét jelenti. Binswanger esetében ezt a hatást Elisabetta Basso (2011) dolgozta fel, Ranknál pedig Ernest Becker 1973-as Pulitzer-díjas könyve, a *The Denial of Death* a leglátványosabb bizonyíték, amely Rank pszichológiájának és Kierkegaard filozófiájának párhuzamaira építi érvelését.

Amennyiben Rank, Binswanger és Erikson munkássága „romantikus tudománynak” nevezhető, ez mindenképp érvényes mesterük, Freud tevékenységére is. Az amerikai irodalomtudós, Lionel Trilling (1979) Freud munkásságát a romantika

³ Stolorow és Atwood (1979) szerint indokolt a mannheim-i tudásszociológia analógiájára tudáspszichológiáról is beszélni, mivel a szerző szubjektivitása (élményei, személyisége) ugyanúgy része annak, amit Gadamer (1984 [1960]) a megértés előzetesség-struktúrájának nevezett.

beteljesítésének nevezte, Thomas Mann (1947) szerint pedig a pszichoanalízis nem más, mint természettudománnyá lett romantika. A romantika egyik fő sajátossága, hogy a (lelki) betegséget nem pusztán orvosi jelenségnek látja, hanem antropológiai jelentőséggel ruházza fel, miképpen Thomas Mann is állítja a pszichoanalízis kapcsán⁴. Ahogy fogalmaz, Freud munkássága élő bizonyíték arra, hogy mindezidáig „a betegség oldaláról nézve sikerültek legjobban a kutatások, előretörések az emberi természet homályába” (Mann, 1947, 9.), ami ízig-vérig romantikus gondolat⁵, annak ellenére, hogy már korábban is jelen volt az emberi kultúra történetében. „Az a sejtelem, hogy a betegség tünete szorosan össze van kapcsolva a keletkezés titkával, az emberiség széles rétegeiben mindig el volt terjedve. A népöszön a betegségre, különösen a lelki betegre mindig olyan érzéssel tekintett, amely félelemből és tiszteletből keveredett [...]. Szóval: mindenütt találkozunk azzal a többé-kevésbé határozott érzéssel, hogy a beteg áldottabb, megvilágosodottabb, életteljesebb állapotban él, magasabb életformát képvisel, mint az egészséges ember.” – írja Egon Friedell (1998 [1928], 83-84.).

Ennek az eszmének a történeti fejlődésében fontos csomópontokat lehet kijelölni. Az antikvitás korában Platón és Arisztotelész hangsúlyozta, hogy a különféle – később mentálisnak nevezett – betegségnek kitüntetett jelentősége van az emberi szellem világában; Platón az isteni mánia, Arisztotelész pedig a melankólia fontosságát emelte ki (Földényi, 1992). Marsilio Ficino firenzei neoplatonista ezt az ellentmondást azzal hidalta át, hogy a mánia és a melankólia valójában összetartoznak; ugyanannak a jelenségnek a két oldalát képviselik, és hordozóik a Szaturnusz jegyében születtek (Wittkower, 1999 [1963]). A kiválóság és a lelki problémák, zavarok összefüggése a 19. században valóságos vezérmotívummá vált mind a naturalista mind a romantikus hagyomány számára. Az előbbire jó példa Cesare Lombroso olasz orvos „Lángész és örültség” című könyve, amelyben azt állította, hogy minden zseniális alkotó elmebeteg volt, ami nem más, mint az agy betegsége (Lombroso, 1998 [1864]). Ez az összefüggés, természetesen más felhanggal, megjelenik a romantikus hagyomány szerzőinél is, például a pszichoanalízist és az egzisztencializmust megelőlegező filozófusoknál, Schopenhauernél és Kierkegaardnál is; utóbbi a „Félelem és reszketés” című könyvében foglalkozik „ama régi mondás” értelmével, „hogy soha nem létezett nagy szellem bizonyos fokú örület nélkül” (Kierkegaard, 1986 [1843], 189.). A betegség értelmének⁶ tanulmányozása tehát a romantikában antropológiai jelentőségűvé válik, általa mélyebben belelátunk az emberi létezés mélységeibe, hiszen, ahogy Susan Sontag írja: „a romantika elképzelése szerint a betegség kitágítja a tudatot [...] Mint minden kiélezett helyzet, a rettegett betegség is felszínre hozza az ember legszebb és legcsúfabb tulajdonságait” (Sontag, 1983, 43. ill. 49.). A „kiélezett helyzet” Jaspers (2008) határhelyzetét idézi, amely a bennünk lehetséges, de még meg nem valósított egzisztencia megjelenését teszi lehetővé a szituáció minden

⁴ Egyébként Mann munkássága is kiváló példa erre, nemcsak híres regényei – *A varázshegy* és *A Doktor Faustus* –, hanem a Dosztojevszkijről és a Nietzsche-ről szóló esszéi is jelentős mértékben erre épülnek.

⁵ Ez alapján talán nem meglepő, hogy a nyolcvanas éveket követően a szalutogenezist hangsúlyozó, a minden áron való pozitivitást és az „egészség diktátumát” képviselő mainstream pszichológia „anti-romanticizmusa” az ezredfordulóra elvezetett a terület szellemi válságáig (Schneider, 1999).

⁶ Freud munkásságában az első jelentős megállapítások közé tartozik, hogy a neurotikus (hisztériás) tüneteknek értelme, jelentése van.

veszélyessége ellenére, tehát elvezet önmagunkhoz. Ez szembe álltható a társadalmilag kívánatos „egészség” és a „boldogság” állapotaival, amely akár megrekedéshez is vezethet. „Ha csak a *létezés* boldogsága volna, a lehetséges egzisztencia nem ébredne föl a szenderegéséből.” (Jaspers, 2008, 125.). Ez nem jelenti azt, hogy az embernek folytonosan a „kiélezett helyzet” állapotában kell tartózkodnia, hiszen az nem elviselhető, de úgy tűnik, ezen tapasztalatok nélkül nem válhat önmagává.

Érthetőbbé válik, hogy hogyan illeszkedik a betegség eme felfogása a romantika eszmevilágába, ha némileg kitágítjuk vizsgálatunk fókuszát. Az én (melynek tapasztalata, mint láttuk, a romantikus tudomány fő témája) a 19. században került a gondolkodás homlokterébe. A filozófiában Fichtével kezdődött az „énné válás romantikus öröme” (Safranski, 2010, 88.), de természetesen ez a tendencia nem korlátozódott a bölcsélet világára. Roy Baumeister (2003 [1988]), aki irodalmi művek, naplók, levelezések segítségével vizsgálta, hogy a különböző történelmi korokban hogyan alakult az „énként való létezés” (*selfhood*, *Selbstsein*) tapasztalata, megállapította, hogy a romantika korában a kreativitás vált elsődleges önmegvalósítási területté a szenvedélyes szerelem mellett. A valódi kreativitáshoz inspirációra, ihletre van szükség, olyasvalamire, ami kimozdít a mindennapi élet szokványos dimenzióiból, felébreszt a Jaspers által említett „szenderegésből”, és lehetővé teszi a tudatos én határainak átlépését. A romantika korában számos „stratégia” került bevetésre az alkotók részéről a tudattalan megközelítésére: ilyenek az érzelmileg mélyen megmozgató kapcsolatok (szerelem, művészbárátságok), az álmok és fantáziák, a tudatmódosító szerek alkalmazása, a különféle extatikus élmények (esztétikai, spirituális), az egzotikus utazások, és végül, de nem utolsósorban a betegség, ezen belül az „őrület” (Kőváry, 2020). Ezek mindegyike az álomszerű állapotokba való „fejesugrást”⁷ teszi lehetővé Arthur Koestler (1998 [1964]) szerint, amikor jobban tud érvényesülni a kreativitás másik feltétele, a „biszociáció”, az egymástól távolabb lévő gondolkodási mátrixok egymásba hatolása. Ez a biszociációs aktus az álmodás során mint sűrítés, a nyelvhasználatban mint metaforahasználat mutatkozik meg.

A felsorolt jelenségek (álom, őrület, fantázia, szenvedély, alkotás) jelentős mértékben átfednek a freudi pszichoanalízis témáival, amely először tette szisztematikus tudományos kutatás tárgyává a tudattalanhoz kapcsolódó lelki megnyilvánulásokat. Így már érthetőbb, hogy miért nevezte Trilling (1979) a pszichoanalízist a romantika betetőzőjének, Thomas Mann (1947) pedig természettudománnyá lett romantikának, és miért állítjuk azt, hogy Binswangerhez, Rankhoz és Eriksonhoz hasonlóan Freud is romantikus tudományt művelt⁸. Freud maga egyébként nem azzal a szándékkal kezdte pályafutását, hogy „romantikus” vagy „szellemtudományos” pszichológiát szeretne művelni; teljes mértékben a természettudományos orientáció jellemezte. Köztudott, hogy meg akarta írni a neurózisok természettudományos-neurológiai elméletét „Egy tudományos pszichológia tervezete” címmel, de 1895-ben felhagyott a tervvel (Sulloway, 1987). Pontosan ebben az évben jelentette meg viszont Breuerrel a „Tanulmányok a hisztériáról” című korszakos munkáját, amelyben bevallotta, hogy az általa írt lelki

⁷ Ezt a pszichoanalízis (Kris, 2000 [1952]) „az én szolgálatában álló regresszió” fogalmával írja le.

⁸ Freud eme „szellemtudományos” olvasata éles ellentétben áll az olyan biologizáló, szcientista felfogásokkal, mint amit Sulloway (1987) képvisel, aki ismert módon Freud-ot „a lélek biológusának” látja.

kórtörténetek „úgy olvashatók, akár egy novella”, amelyért inkább „tehető felelőssé a tárgy természete”, és „azon lelki folyamatok részletes bemutatása, amit az íróktól szokhattunk meg, megengedi [...], hogy betekintést nyerjek a hisztéria lefolyásába” (Breuer & Freud, 1998 [1895], 54.). Ebben a műben Freud megfejtette a tudattalan szimptomanyelvét, megelőlegezte a narratológiát, és tudósi nagyságát mutatja, hogy nem erőszakolta a neurózist minden áron a természettudományos szemlélet Prokrusztész-ágyába, hanem amikor szükség volt rá, átlépett az organizmus dimenziójából a személyiségébe, a természettudományosból a humán tudományos pszichológiába. „Az igazi módszer mindenkor a vizsgálandó dolgok természetéhez igazodik, nem pedig előítéleteinkhez és mintaképeinkhez” – írta Husserl (1993 [1910-11], 57.). Freud itt kialakuló módszerét Jaspers (1998 [1977]) a Dilthey-féle leíró (megértő) lélektanral párhuzamos jelenségnek tartotta, míg Binswanger alkalmazott hermeneutikának (Fichtner, 2003). Henri Ellenberger (1958) pedig úgy vélte, hogy a pszichoanalízis egyáltalán nem áll távol a fenomenológiai törekvésektől. Ez utóbbival kapcsolatban érdekes adalék, hogy a pszichoanalízis atyjának egyetemi filozófiatanára Franz Brentano, Husserl legfőbb ihletője volt (Suloway, 1987). Husserl Brentano „intencionalitás”-fogalma nyomán kezdte el kidolgozni a fenomenológiát. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy Freud későbbi esettanulmányai (pl. a Farkasember) már kevésbé fenomenológiai jellegűek, a közben kialakult pszichoanalitikus elmélet beépült Freud megértésének „előzetesség-struktúrájába” (Gadamer, 1984 [1960]), erősen rányomva a bélyegét szellemi tevékenységére. Talán nem véletlen, hogy amikor Jacques Lacan – válaszul az ego-pszichológiára és a tárgykapcsolat-elméletekre – meghirdette a „vissza Freudhoz!” programját, akkor a korai Freudra gondolt (Erős, 1993).

A betegség tanulmányozása tehát antropológiai jelentőségűvé vált Freud tudományában, ami a romantikus hagyományhoz köti a pszichoanalízist. Ez az összefüggés a lélekelemzés további alakulásának fényében még inkább világossá válik. Az 1895-ös kezdeti eredmények után Freud kiterjesztette eredményeit az álmok területére, megfejtve a tudattalan képi nyelvezetét (Freud, 1993 [1900]). Ehhez két tényező vezetett: páciensei spontán álombeszámolóit, amire alkalmazni tudta az időközben kidolgozott szabad asszociációs módszert, valamint egy egzisztenciális mozzanat, apja 1896-os halála, ami őt magát is neurotikussá tette (Sheppard, 2020). A szükséges önanalízist – hiszen rajta kívül nem létezett ekkor más analitikus terapeuta – álmain keresztül végzete, amelynek eredménye pszichoanalízis alapkönyve, az *Álmfejtés* lett (Freud, 1993 [1900]). Ez egyrészt saját krízise kreatív elaborációjának tekinthető, másrészt viszont – mivel az álom normálpszichológiai jelenség – megindult a pszichoanalízis „romanticizálódása” és szellemtudományivá válása, hiszen az álmon keresztül megnyílt az út a mindennapi és a kulturális jelenségek pszichoanalízise felé. Ez először az elvétések (*A mindennapi élet pszichopatológiája*, 1994 [1901]), majd a humor (*A vicc és viszonya a tudattalanhoz*, 1982 [1905]) nyelvének értelmezéséhez vezetett. Az utóbbi esetben már tisztán verbális produktumokról volt szó, illetve Freud (1990 [1925]) maga nevezte vicc-tanulmányát az első esetnek, amikor a pszichoanalízist esztétikai jelenség elemzésére alkalmazta. Innen már csak egy lépés volt művészet nyelvének pszichoanalitikus dekódolásáig, amit három írás fémjelez: „A téboly és az álmok Jensen »Gradiva«-jában” (Freud, 2001 [1907]), „A költő és a

fantáziaműködés” (Freud, 1998 [1908]), és végül a „Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke” (Freud, 1982 [1910]), ami Freud kreativitás-elméletének legteljesebb kifejtése és egyben a pszichobiográfia módszerének bevezetése is (Kőváry, 2014).

Ezt követően Freud már csak egy nyelvet fedezett fel a tudattalan működésére vonatkozóan: az ismétlését, „a lélek titkos törvényét” (Bókay, 1994). Köztudott, hogy Freud ezt a halálösztönrel hozta összefüggésbe; amit először egy „romantikus” („A kísérteties”, 1998 [1919]), majd egy „naturalista” („A halálösztön és az életösztönök”, 1991 [1920]) írásban fejtett ki részletesen. Az előző azért is tekinthető romantikusnak, mivel központi helyet foglal el benne a német romantikus író, E.T.A. Hoffmann kisregénye, „A homokember” (Hoffmann, 1999 [1817]). A halálösztön bevezetésével Freud monisztikus ösztöntana dualisztikussá lett, a sorsformáló Eros, a szerelem és szexualitás mellé egyenértékűként becsatlakozott a halál, a rombolás és az agresszió hajtóereje. Annak ellenére, hogy az önmagát természettudósként pozicionáló Freud (1991 [1920]) ösztönkésztetésként értelmezte és objektifikálta ezt a két erőt, filozófiai párhuzamként Empedoklész jelölve meg, lehetetlen nem észrevenni a koncepciónak a német romantikával, Novalis és Wagner „szerelem és halál” vízióival való rokonságát. Alexander Etkind (1999) szerint ennek az eszmének a behatolása a pszichoanalízisbe – aminek nyomán Freud az „ödipuszi logikáról” átváltott „dionüszoszi” logikára – indirekt módon történt, mégpedig Sabina Spielrein közvetítésével. Spielrein Jung első analitikus páciense, majd szerelme és tanítványa volt, aki maga is pszichoanalitikus lett először Svájcban (valószínűleg ő analizálta Piaget-t) majd Oroszországban, ahonnan származott. Spielrein 1912-ben írt egy tanulmányt „A pusztítás mint a keletkezés oka” címmel, amelyben gyakorlatilag bevezette a halálösztön teóriáját, nyolc évvel Freud előtt (Spielrein, 2008 [1912]). Etkind (1999) szerint Spielrein szellemi forrásai Nietzsche, illetve az orosz ezüstkori wagneriánus, schopenhaueriánus és nietzscheánus filozófusai, Vlagyimir Szolovjov és Vjacseszlav Ivanov voltak. (Az ezüstkori filozófusai voltak egyébként az első orosz egzisztencialisták, Lev Sesztov és Nyikolaj Bergyajev is. Sesztov nővére pszichoanalitikus volt, és a Titkos Bizottság egyik tagjával, a fehérorosz Max Eitingonnal állt közeli kapcsolatban.) Freud Spielrein elsőbbségéről egy lábjegyzetben emlékezett meg: „Egy tartalmas és gondolatokban gazdag, de számomra sajnos nem teljesen világos munkában Spielrein Sabina e spekuláció jó nagy részét már érintette.” (Freud, 1991 [1920], 115.)

Freud és a pszichoanalízis romantikus inspirációi tehát több forrásból erednek. Egyrészt az irodalomból, mint például Hoffmann „A homokember”-e (Hoffmann, 1999). Ebben a műben olyan megfogalmazásokat olvashatunk, amelyek mintha közvetlenül előlegeznék a pszichoanalitikus meglátásokat. Nathaniel szerelme, Clara például ezt írja lelkileg összeomlott társának:

„Ha létezik ama sötét hatalom, mely ellenségesen és gonoszul csapdát állít bensőnkben, aztán gúzsba köt és veszedelmes kárhozatos útra vonszol minket, ahova máskülönben sohasem kerültünk volna, ha tehát létezik, akkor bizonyos, hogy ez a hatalom olyanná formálódik bennünk, mint mi magunk, sőt lényé a mi magunk lényé kell hogy váljék, mert csak így fogunk hinni benne, csak így szorítunk neki magunkban annyi helyet, amennyire szükség van titkos

munkálkodásához [...], ez nem más, mint tulajdon énünk fantomja⁹, és a vele való bensőséges rokonságnak kedvünkre gyakorolt hatása a pokol mélyére taszít vagy a mennyek felé emel bennünket.” (Hoffmann, 1999 [1817], 120-121.)

A „tulajdon énünk fantomja” egyértelmű rokonságot mutat a freudi ösztönénnel és a jungi árnyékkal. A másik romantikus forrás a filozófia¹⁰, amiről Freudnak alapvetően nem volt túl jó véleménye. 1928-ban például Eitingon elküldte Freudnak Sesztov egyik könyvét, amiért lelkesedett.¹¹ Freud elolvasta a könyvet, ám Eitingonnak írt válaszában bevallotta, hogy nem volt képes követni a szerző gondolatmenetét. „Önnek bizonyára nehéz elképzelni, mennyire távol állnak tőlem ezek a filozófiai, nyakatekert szövegek [...]. Minden alkalommal pszichológiai vagy pszichopatológiai probléma áll mögöttük” – írta Freud Eitingonnak (Etkind, 1999, 147.). Ugyanakkor nem tagadta a „pszichoanalízis messzemenő megegyezését Schopenhauer filozófiájával”, ami azonban „nem vezethető vissza az ő tanainak az ismeretére” (Freud, 1990 [1925], 66.). Nietzschevel szemben Freud már jóval kritikusabb: „Nietzscht, azt a másik gondolkodót, kinek megérzései és meglátásai sokszor a legmeglepőbb módon egyeznek a pszichoanalízis fáradságosan szerzett eredményeivel [...] sokáig kerültem, nem mintha az elsőbbség lett volna számomra fontos, hanem hogy megőrizsem elfogulatlanságomat” (uo.). Az ellentmondásos, de letagadhatatlan Nietzsche-hatás sokszorosan vizsgált jelenség a pszichoanalízissel kapcsolatban (Assoun, 2000). A harmadik, immár közvetett romantikus hatás pedig Sabina Spielreinon keresztül érkeztetett, ahogy azt Etkind (1999) nyomán már érintettük.

Ezek a romantikus és késő romantikus hatások hasonlóképpen megtalálhatók az egzisztencializmus gyökereinél is; nem véletlenül hangsúlyozta Rollo May (2024 [1983]), hogy a pszichoanalízis és az egzisztencializmus közös kulturális háttérből emelkedett ki. A két eszmerendszert előlegező filozófusok is ugyanazok voltak: a pszichoanalízis esetében Schopenhauert, Nietzscht és Kierkegaard-t szokták kiemelni; ez utóbbi Garff szerint „már Freud megjelenése előtt freudista” (Garff, 2004, 203.), Becker (1973) felfogásában pedig egyenesen „pszichoanalitikus” volt. Az egzisztencializmus legfontosabb előfutárai közismert módon Kierkegaard és Nietzsche voltak, bár Schopenhauer is nagy befolyással volt egyes filozófusokra és pszichológusokra, így például Sartre-ra, Camus-ra és Yalomra (Kőváry, 2022). Fontos azt is kiemelni, hogy Schopenhauer nem csak Nietzsche-re, hanem Kierkegaard-ra is hatással volt; a német filozófus Kierkegaard szerint „jelentékeny író, és én nagyot néztem, amikor egy olyan íróra akadtam, aki abszolút különbözősége ellenére ekkora hatással van rám” (idézi Garff, 2004, 506.). Jelen tanulmány szerzőjének egyébként meggyőződése, hogy a három filozófus kiemelkedő introspekciós készsége és pszichológiai tisztánlátása, amellyel messze megelőzték korukat és inspirálták ezeket

⁹ Az én és annak fantomja a szintén romantikus hasonmás (Doppelgänger) motívumához kapcsolható. „A kísérteties”-ben Freud beszél a hasonmásról, utal rá, hogy Rank egy komplett írást szentelt a témának (Rank, 1971 [1914]).

¹⁰ Ezzel természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy Freudra kizárólag a romantika hatott, hiszen a felvilágosodás eszméi és a modern természettudomány naturalizmusa hasonlóképpen befolyásolta. Emellett Lohmann (2008) beszámol arról, hogy Freud „leplezetten, de csodálója volt Spinoza filozófiájának, feltehetően kedvenc költője, Heinrich Heine hatására” (i.m., 182.).

¹¹ Ez a könyv Etkind (1999) szerint a Csehovról szóló *Teremtés a semmiből* lehetett. (Magyarul Lev Sesztov: *Teremtés a semmiből*. Ford. Patkós Éva. Budapest: Osiris, Gond, 1999.)

az irányzatokat, szoros kapcsolatban állhatott átható zenei élményeikkel, hasonlóképpen, ahogyan azt Dimitrievic (2013) Heinz Kohuttal kapcsolatban kimutatta.

A pszichoanalízisnek és az egzisztencializmusnak, pontosabban Freud és Kierkegaard munkásságának van egy kevésbé közismert közös filozófiai nevezője, noha az preromantikus, és a német idealizmushoz kapcsolódik, ez pedig F. W. J. Schelling munkássága. Schreiner Dénes egy előadásában (Schreiner, 2025), amelyben Schelling örülettel kapcsolatos elgondolásairól beszélt, rámutatott, hogy Freud „A kísérteties”-ben (Freud, 1998 [1919]) öt alkalommal is utal a német filozófusra, és a kísértetiesrel kapcsolatos definícióját is átveszi: kísérteties az, aminek rejtve kellett volna maradnia. Sajnos a definíciót tartalmazó részt a magyar kiadás fordítói és szerkesztői kihagyták, mivel egy nélkülözhetőnek vélt adathalmaz közepén található, míg a magyar szöveg a definícióra való visszautalásokat tartalmazza. Ugyanakkor feltehető, hogy Freud Schelling meghatározását másodlagos irodalomból, Daniel Sanders *Worterbuch Der Deutschen Sprache* (A német nyelv szótára) című monumentális munkájából emelte át; az innen származó idézetek ugyanis függelékként szerepelnek pl. a Standard Edition kiadásában (Freud, 1955 [1919]). Schellingre a tudattalan fogalmának alakulása kapcsán többször utal Lancelot Law Whyte (1962) *The Unconscious Before Freud* című könyvében, akárcsak Henri Ellenberger (1970) a *Discovery of the Unconscious*-ban.

Ugyanez a Schelling fontos, bár kritizált kiindulópont volt Kierkegaard számára, akinek az előadásait 1841-ben Berlinben hallgatta, és amiről a *Berlini töredék* (Kierkegaard, 2001) című könyve is szól. Gyenge Zoltán szerint igazából „nem is a jegyzetek a lényegesek. Sokkal fontosabb az az attitűd, amely ezekből az előadásokból árad. Egyszerre engesztelhetetlenül következetes és egyszerre megengedő. Következetessége a rendszerszemléletű gondolkodással szembeállított egyes ember igazának hitvallása. Megengedő pedig annyiban, hogy – miként az emberi is esendő – ő sem vár kizárólagosságot, hanem hagy élni és gondolkodni. És Kierkegaard számára ez mindenképpen egy pozitív tartalmat fog jelenteni mely szemléletének része lesz” (Gyenge, 2007, 113.). Schelling tehát Schopenhauer mellett egy másik fontos, kimutatható filozófiai kapocs a kierkegaard-i egzisztencializmus és freudi pszichoanalízis között, akkor is, ha ezek a hatások nagyon eltérő jellegűek voltak, mivel Freud esetében nem valószínű, hogy behatóan ismerte volna Schelling munkásságát.

Az, hogy nem csak a pszichoanalízis, hanem az egzisztenciális pszichológia is „romantikus tudomány”, leginkább az első kezdeményezők, Otto Rank és Ludwig Binswanger munkássága alapján jelenthető ki, akik Halliwell (1999) szerint mindketten egzisztenciális irányba fejlesztették tovább a pszichoanalízist. A „kreatív romantikus” Rank nagyon speciális helyet foglal el a dinamikus pszichológia fejlődésében (Kőváry, 2023). Csodagyerekként lett Freud jobbkeze, kivételes pozíciója csaknem két évtizeden át megmaradt. Ő volt az első pszichoanalitikus, aki nem orvosi, hanem humán tudományos képzettséggel rendelkezett, ami messzemenőkéig meghatározta a pszichológiához való viszonyát; az ő munkásságában a „szellemtudományos” szál jóval erősebb volt, mint bárki más esetében (Rank & Sachs, 1916). Innovatív szemlélete olyan irányzatok előfutárává tette, mint a tárgykapcsolat-

elméletek, az egzisztenciál-humanisztikus és humanisztikus pszichológia, közvetlen tanítvány volt Carl Rogers, és jelentős hatást gyakorolt Erich Frommra, Clark Moustakasra, Rollo Mayre és Irvin Yalomra (Kramer, 2019; Kőváry, 2023). Rank megközelítése erősen romantikus gyökerezettségű volt; olyan alkotók befolyásolták, mint Wagner, Ibsen, Schopenhauer, Nietzsche és Kierkegaard. Nietzsche-t tartotta minden idők legnagyobb pszichológusának (Liebermann, 1985). A húszas években elfordult Freud szexualitás-elméletétől, és születést, majd az anyától és minden egyéb „szeretettárgytól” való szeparációt helyezte gondolkodása középpontjába, ami végül a pszichoanalitikus mozgalomtól való elszakadást eredményezte (Kőváry, 2023). Ez számára is egy sorsformáló szeparációs élmény volt, ami pszichopatológiai tünetképzéssel járt (Stolorow & Atwood, 1979), de ez úgy is értelmezhető, mint az önmagasság (Selbstein) elérése során megkerülhetetlen szenvedésre adott reakció egy határhelyzetben. Munkatársa és barátja, Ferenczi Sándor, akivel együtt írták *A pszichoanalízis fejlődési céljai* című könyvet (Ferenczi & Rank, 2024 [1924]), ekkor még nem kockáztatta a Freudtól való elszakadást, csak évekkel később, ami drámai hatással volt életére (Peeters, 2021).

Rank szerint életünk pszichológiai értelemben ilyen szeparációk sorozata, nem csak fizikailag, hanem lelkileg és egzisztenciális értelemben is meg kell születnünk. A szeparáció az individuáció, azaz az önmagunkká válás feltétele, és kettős szorongást ébreszt az egyénben: félelmet az újtól, ismeretlentől, a semmitől („életfélelem”), valamint az attól való szorongást, hogy a régibe, a biztonságosba való visszamenekülés a kialakuló, szabad szubjektum megsemmisülésével járhat („halálfélelem”) (Rank, 1968 [1929-31a]). Ezeket a szorongásokat Rank nem neurotikusnak vagy klinikailag értelmezendőnek tekintette, hanem ontológiaiak, ami a létezés feloldhatatlan ellentmondásainak (pl. a halhatatlanság vágya és a halandóság tudata) megtapasztalásával óhatatlanul együtt jár. Rank ezeket a dilemmákat, paradoxonokat csak kreativitással vélte feloldhatónak, ami elsősorban önmagunk megteremtését jelenti (Rank, 1989 [1932]). Ez a felfogás mélyen romantikus jellegű. A neurózist Rank ezen önteremtés kudarcának tekintette (Rank, 1996 [1935]), ahogy fogalmazott, a neurotikus az elvetélt művész, aki felismeri a létezés félelmetes ellentmondásait, de betegségbe menekül előlük. Ez nem teljesen egyeztethető össze a romantika betegség-felfogásával, de Rank a neurózist bizonyos szempontból még mindig autentikusabbnak gondolta, mint a „normalitást”, vagy legalább is az autentikusság lehetőségének látta azt, mivel az „normális” egyén nem foglalkozik különösképpen ezen filozófiai-lélektani dilemmákkal (Rank, 1996 [1935]). A daseinanalitikus Holzhey-Kunz (2019) nyomán azt mondhatnánk, hogy az „egészséges” vagy „normális” ember sok esetben nem rendelkezik ontológiai érzékenységgel, a biztonságos, konform megoldásokhoz ragaszkodva elkerüli a létezés ellentmondásaival való szembesülést. A határhelyzetek azonban senkit nem kímélnek, amire a legjobb példa Ivan Iljics története (Tolsztoj, 1988 [1886]). A művész, a kreatív ember, mondja Rank (1996 [1935]) mélyen átéli ezeket a határhelyzeteket, és „kreatív akaratát” mozgósítva produktív megoldást hoz létre saját magából, miután a létezés feltételeit nem tudja megváltoztatni. Ahogy később Jean-Paul Sartre fogalmazott: „minthogy egy tárgy megragadása lehetetlen vagy elviselhetetlen feszültséget teremt, a tudat másképpen ragadja meg vagy próbálja megragadni, vagyis átalakítja magát

pontosan annak érdekében, hogy átalakítsa a tárgyat” (Sartre, 1976 [1939], 67.). Ezt a képességet Rank szerint a „kreatív akarat” biztosítja; neurózis esetében az egzisztenciális ellentmondások ugyan a tapasztalat részét képezik, de a kreatív akarat blokkolva van, leginkább azért, mert az egyén biológiailag megszületett ugyan, de pszichológiai és egzisztenciális értelemben még nem. Ezen próbál segíteni az „akarat-terápia” (Rank, 1968 [1929-31b]). A „művész” és a kreativitás elhelyezése a hierarchia csúcsán mindenképp romantikus elgondolás Rank részéről; ahogy az általa legnagyobb pszichológusnak nevezett Nietzsche írta: „A művészet, és csakis a művészet! Ez az élet nagy lehetősége, az életre csábító hatalom, az életre ösztönző erő.” (Nietzsche, 1994, 155.)

Halliwell (1999) megfogalmazása szerint Ludwig Binswanger, az „egzisztenciális romantikus” volt az a másik gondolkodó, aki egzisztenciális irányba fejlesztette tovább a pszichoanalízist. Binswanger és Rank, bár kortársak voltak és találkoztak is, és Binswanger épp akkortájt, a 20-as években kezdett komolyabban hermeneutikával és fenomenológiával foglalkozni (Lubinszki, 2006), amikor Rank elszakadt Freudtól és köreitől, a két pszichoanalitikus nem gyakorolt különösebben hatást egymásra, nem alakult ki köztük jelentékeny kapcsolat. Binswanger svájci pszichiáter és pszichoanalitikus volt, egy elmegyógyász dinasztia tagja, akinek a nagybátyja, Otto Binswanger kezelte az összeomlott Nietzschét 1889 után (Lubinszki, 2019). Binswanger korán felismerte a pszichoanalízis (és a pszichiátria) filozófiai alapjainak hiányosságait és a freudi emberkép szűkösségét (Condrau, 2013). Ennek kiküszöbölése érdekében tanulmányozta Bergson, Buber, Schleiermacher, Dilthey és Husserl, majd eljutott Martin Heidegger *Lét és idő*jéig (Heidegger, 2007 [1927]). Ezen hatások összességéből formálódott meg a kezei közt először egyfajta „fenomenológiai pszichiátria”, majd a 30-as éveket követően az első egzisztenciális pszichológiai irányzat, a daseinanalízis (Condrau, 2013). Binswanger adekvátnak tartotta a pszichoanalízist terápiás módszerként, de úgy gondolta, hogy lélekelemzés, mint megismerési mód csak a husserli fenomenológia alkalmazása nyomán válhat „valóban” tudományossá, a Freud általa alkalmazott szűkös emberképet, a „homo naturát” pedig le kell cserélni arra a vízióra, amit Heidegger vázolt fel a *Lét és idő*ben (Binswanger, 1958 [1946]).

Binswangernek a pszichés zavarokkal kapcsolatos felfogása sajátos romantikus vonásokat tartalmaz (Binswanger, 1986 [1956]). Először is tagadta, hogy örültség létezne önmagában, úgy, ahogyan azt a medikális szemlélet betegséggé próbálja tárgyiasítani. „Minden ilyenfajta fogalom – és idetartoznak a kórlélektani tünetek is – annak köszönheti létét, hogy egy dialektikus folyamat során a létezés természettudományos értelemben felfogott pszichopatológiai módszerrel az orvosi-klinikai ismeret síkjára redukálják” (Binswanger, i.m. 266.). Másodszor, a beteget létezéspartnernek tekinti, hiszen ugyanúgy a világba való belevetettség következményeitől szenved, mint ahogy bárki más. (Az orvost is beleértve.) Ennek kapcsán Kierkegaard-t idézi: „Egy orvos a tébolydában, aki elég korlátolt módon azt gondolja, mindig okosan cselekszik, amikor nem engedi, hogy mélyebben érintsék az élet árnyoldalai, bizonyos értelemben biztosan okosabb, mint az örültek, egyben azonban ostobább is náluk, s bizonyára nem fogja sokukat meggyógyítani.” (Kierkegaard, idézi Binswanger, i.m., 262.) Ehhez Kierkegaard még hozzáteszi, hogy

jól tesszük, ha „nyíltan szembe nézünk a ténnyel, hogy ami egy emberrel megtörtént, bárkivel megtörténhet” (Kierkegaard, 1993 [1844], 65.). Nem azért nem különbözünk a neurotikusoktól lényegileg, mert mindenki neurotikus, hanem azért, mert a „normalitás” és a „neurózis” ugyanannak a létstruktúrának a kifejeződése. Harmadszor, a kórállapotok (akárcsak az álmok) megértéséhez és leírásához a tudomány diszkurzív nyelve nem elégséges; a költészet nyelvére van szükség; a nyelv, írja Binswanger „központi szerepet játszik [...] a létezéselemzésben [...], a metafora a kedvence, ehhez jön a hasonlat, mert ebben jut legvilágosabban felszínre, mi adódik közvetlenül magából az emberi létezésből” (Binswanger, 1986, 270.).

A svájci daseinanalitikus betegség-leírásai ennél fogva inkább tűnnek irodalmi szövegnek, mint tudományos leírásnak (emlékezzünk rá, Freud is ezt emelte ki első könyvében az esettanulmányaival kapcsolatban!), és Binswanger többet hivatkozik Baudelaire-re vagy Pindarosra, mint Greisingerre és Kretschmerre. Ez a fajta, pszichológiát filozófiával és irodalommal keverő beszédmód egyébként az összes nagy egzisztenciális pszichológiai iskolateremtőre jellemző, Franklra, Rollo Mayre, Yalomra és R. D. Laingre is (Kőváry, 2022). Ezt a kevert diskurzust Freud, „a legirodalmibb pszichoanalitikus” (Lohmann, 2008, 218.) alkalmazta először; munkásságának szépírói erényeit Goethe-díjjal jutalmazták (Schivelbusch, 1994). A binswanger-i betegségfelfogás romantikus jellege még inkább kidomborodik egy mai követője, Alice Holzhey-Kunz (2019) munkásságában. Ehhez fontos adalék, hogy Binswangert követően Medard Boss lett a daseinanalízis vezető figurája (Condrau, 2013), ami elmozdulást jelentett a *Lét és idő* hermeneutikai megközelítése felől a fenomenológiai leírások irányába, és az irányzat jóval kritikusabbá vált a pszichoanalízissel szemben is. Holzhey-Kunz (2019) felfogása a Boss elleni lázadás jegyében a visszatérést sürgeti egyrészt a hermeneutikai jelleghez, vagyis a *Lét és idő*-höz (Boss a Heideggerrel való személyes kapcsolata okán a „fordulat” utáni Heideggert preferálta¹²), illetve a pszichoanalízissel való gyümölcsöző párbeszédhez. Vagyis lényegében Binswangerhez. Holzhey-Kunz betegség-felfogása ízig-vérig romantikus; úgy véli, hogy a betegség és egészség nem kapcsolható össze az autentikusság-inautentikusság fogalmaival: a társadalmi szempontból egészséges (alkalmazkodó, szocializált, konform) személy sokkal inautentikusabb lehet a betegnél, hiszen az egészség kizár olyan tapasztalatokat, amelyek a teljességhez nélkülözhetetlenek. Valószínűleg a filozófus Byung-Chul Han (2021) is egyet értene ezzel, aki azt hangsúlyozta, hogy a szenvedés okozta „negativitás” tartja mozgásban az emberi szellemet. Ugyanakkor Holzhey-Kunz nem heroizálja a betegséget; szerinte az nem önmagában vezet el az autenticitáshoz, akárcsak Jaspers (2008) határhelyezetei. „A neurotikus vonakodó filozófus” – mondja Holzhey-Kunz (2019, 65.), ami azt jelenti, hogy a neurotikus személy ontológiai érzékenysége nyomán átéli a létezés ellentmondásait, de még nem vonta le belőle a megfelelő következtetéseket. Nem vált még belőle filozófus, ahogy Rank (1996 [1935]) megközelítésében a neurotikusnak, az „elvetélt művész”-nek valódi művésszé, önnön énje megalkotójává kell válnia.

Úgy tűnik tehát, hogy mind a pszichoanalízis, mind az egzisztenciális pszichológia, nevezetesen a daseinanalízis a romantika hagyományaihoz híven

¹² A harmincas évektől kezdve beszélnek „fordulatról” Heidegger filozófiájában; ennek kifejtése meghaladná jelen tanulmány kereteit. Lásd pl. Safranski (2000) Heidegger-könyvét.

antropológiai jelentőséget tulajdonít a betegségnek az emberi létezés megismerésében, azt önmagán túlmutató jelenségnek tekinti, bár a két iskola ezt nem egyformán fogja fel. Freud a tudattalan szimptomanyelvének megfejtését követően klinikai tudását az álmokon keresztül (amely felfogása szerint dióhéjban magában foglalja a neurózisok egész pszichológiáját, de önmaga normállélektani jelenség) kiterjesztette a mindennapi megnyilvánulásokra és a kulturális élet megannyi részterületére. Így lett a pszichoanalízis klinikai-pszichopatológiai elméletből „szellemtudományos” pszichológia vagy általános érvényű mélylélektan. Ez egyúttal azt jelenti, hogy nincs lényeges minőségi különbség a normalitás és a pszichopatológia között; erre utal Freud híres *A mindennapi élet pszichopatológiája* (Freud, 1994 [1901]) című könyve is.

Binswanger pszichiáterként ugyancsak a kórállapotok vizsgálatából indult ki, és korai munkássága során a „fenomenológiai pszichiátria” képviselője lett, akárcsak Jaspers, vagy jó barátja, Eugene Minkowski (Condrau, 2013). Binswanger sem tekinti gyökeresen másnak a normalitást és a beteg-létet, de úgy véli, azok egy közös alap egymástól részben különböző változatait képviselik. „Az elmebetegség, a téboly, a szkizofréniák, a mánia és a depressziók, a neurózis és a pszichopátiák stb. egyes formáit a Világban-való-lét vagy Itt-lét »apriorikusan feltárt« struktúrájának faktikus változataiként kell megértenünk” (Binswanger, 1986 [1956], 264.). Fritz Riemann (1998 [1961]) ehhez hasonló módon a kóros személyiségstruktúrát a normálstruktúra bizonyos hangsúlyokkal rendelkező változatainak látja. A Binswanger (i.m.) által említett apriorikusan feltárt létezésstruktúra az, amit heideggeri egzisztenciálékkal szokás megragadni (idő-lét, téri-lét, testi-lét, együtt-lét, szabad-lét, nyitott-lét, hangolt-lét, önmaga-lét és halálhoz-való-lét), és amelynek feltárása fenomenológiailag történik, például az álomtapasztalaton keresztül (Krékits, 2018). A kórállapotokat a daseinanalízis tehát nem a betegségek leírására használt kategóriák vagy elméleti fogalmak mentén vizsgálja, amit aztán kiterjeszt a hétköznapi megnyilvánulásokra¹³, hanem „létezésszerű struktúrájukban és struktúraváltozásaik történetében vizsgálja őket” (Binswanger, 1986 [1956], 276.), amely struktúra minden jelenvalólét (Dasein)-szerűen létező esetében egy és ugyanaz. Távolról, de ide kapcsolható a pszichoanalízishez és az egzisztencializmushoz egyaránt köthető Szondi Lipót felfogása is (Szondi, 1996 [1954]), aki szerint a lelki- és elmebetegségek a mindenkiben meglévő ösztönkésztetések szélsőséges variánsainak tekinthetők.

A romantikus jelleg világosan megmutatkozik az egzisztenciális pszichológia egy másik iskolaalapítójának, a skót R. D. Laingnek a munkásságában is. A brit egzisztenciál-fenomenológiai irányzat létrehozója pályafutását pszichiáterként kezdte, majd pszichoanalitikus lett a híres Tavistock klinikán (Laing, 1994). 1960-ban írta meg korszakalkotó kötetét, *A meghasadt ént* (Laing, 2017 [1960]),¹⁴ amely egycsapásra híressé tette, és a '60-as évek forradalmi időszakában az ellenkultúra jeles képviselője lett, akit „az örület filozófusa”-ként emlegettek. Laing később, *Az élmény politikája*

¹³ A közgondolkodás efféle „pszichiátrizációja” átható jelenség a 21. században. Lásd pl. Han, 2020.

¹⁴ A könyv eredeti címe *The Divided Self*, azaz a megosztott én, ezen kívül a magyar változatban az alcímet („Existential Study on Sanity and Madness”) az „egzisztenciális” jelző nélkül illesztették be. Az első két fejezet címében szereplő „existential-phenomenological” szóösszetételt (ami az irányzat nevét adta) sajnálatos módon „egzisztencialista-fenomenológiai”-nak fordították.

című könyvében korábbi pszichopatológiai meglátásait általánosabb filozófiai és társadalmi kontextusba helyezte (Laing, 2018 [1967]). A skót pszichiáter szerint a tapasztalás az egyetlen valóság; minden más csak elmélet és misztifikáció. A társadalom hatalmi struktúrái és az azt legtöbb esetben képviselő család beszűkíti az egyén ön- és világmegtapasztalásának horizontját, hogy az illető kontrollálható legyen. Az így kizárt valóság-részekről az egyén elidegenedik, annak megközelítése (vagyis szabadsága) szorongást és büntudatot vált ki belőle. Ezeket a határokat tartja fent az elfojtás/elhárítás, ami Laing felfogása szerint egy interszubjektív jelenség. Nem csak azért használok elfojtást, hogy megvédjem az éneket a szorongástól, hanem téged is védelek azon részeimtől, ami benned kelt szorongást, és végeredményben egy kölcsönös, éretlen függőségen alapuló köteléket igyekszem így fenntartani. Azt, hogy mit engedek magamnak megtapasztalni, az nagyban függ a sartre-i „másik tekintetétől” (Sartre, 2006 [1943]). Ez azt jelenti, hogy a másik rám irányuló vágyai¹⁵ mentén azonosítom saját magam, ami megakadályoz abban, hogy önmagam legyek, mivel a másik saját vágyai miatt nem ismeri fel és nem szólítja meg valódi éneket. Ennek az eredményét nevezi Laing hamis szelf struktúrának (Laing, 2017 [1960]), ami követői szerint (DuPlock & Tantam, 2019) nemcsak a pszichopatológiai állapotokban, hanem a mindennapokban is gyakran megfigyelhető jelenség. Az örület, a betegség vagy zavar egyfajta lázadásnak is tekinthető ez ellen a szabadságot korlátozó struktúra ellen („szabadság-patológia”). A szabadságért való küzdelem Baumeister (2003 [1988]) szerint a romantikában lett az énként való létezés részévé; így vált a lázadás az egzisztenciális megközelítés számára a szabadság esszenciájává, akár filozófiáról (Camus, 1990 [1924], 1992 [1951]) akár pszichológiáról (May, 1972) van szó. Önnön szabadságunk kivívása a terápiában a tapasztalás béklyóinak felszámolásával kezdődik, amit Laing (2018 [1967]) az újratapasztalás lehetőségeként fogalmazott meg: így tud a páciens kapcsolódni önmaga elidegenedett részeihez, integrálni azokat. Ennek a feltétele Laing szerint a „társas fenomenológia”¹⁶. Ez azt jelenti, hogy az egyén a terápiában általa képes újra tapasztalni éne és a világ elidegenedett részeit, hogy önmagát egy olyasvalaki reá irányuló tapasztalatán keresztül tapasztalja meg, aki nem támaszt személyes igényeket iránta, ami leszűkítené és torzítná az ön-tapasztalását.

Az előzőekben arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk: a közös kulturális háttérből származó pszichoanalízis és egzisztencializmus – amely Rank és Binswanger munkásságában találkozott össze először – sokat merített a romantikus hagyományokból és az ahhoz kapcsolódó néhány filozófus munkásságából. Emiatt aztán nem túlzás a pszichoanalízist és az egzisztenciális pszichológiát a „romantikus tudomány” sajátos megvalósulásaiként értelmezni. A romantika a betegséget, kivált a lelki betegséget kitüntetett jelentőségűnek tartotta az ember megismerése szempontjából, ezért nem csoda, hogy ez a felfogás a pszichoanalízis és az egzisztenciális pszichológiák betegség-értelmezésére is hatással volt. Ezek a romantikus hagyományok a huszadik század közepén a pszichoanalízis és a

¹⁵ Ez a vágy lehet megtapasztalt, de képzeletbeli is, amit Lacan „imagináriusnak” nevezett. Az egyén legfőbb vágya az, hogy ez a vágy kialakuljon és fennmaradjon a másikban (Erős, 1993); ez építi fel énjét.

¹⁶ A magyar fordításban több mint sajnálatos módon a „social phenomenology” „társadalmi fenomenológia”-ként szerepel.

humanisztikus pszichológia népszerűsége okán nagy némileg befolyásolták a mainstream pszichológiát és a közvélemény pszichológiához való viszonyát is. Amerikában, amely a második világháború után a tudományos élet központjává vált, olyan pszichológiai művek váltak bestselleré, mint Viktor Frankl *Man's Search for Meaning*-je (Frankl, 2000 [1946])¹⁷, *A szeretet művészete* Erich Frommtól (1993 [1956]), a *Love and Will* Rollo May (1969) tollából vagy a *The Denial of Death* Ernest Beckertől (1973). Ezek mind kapcsolhatók a romantikus hagyományhoz. A nyolcvanas évektől mind a pszichoanalízis, mind az egzisztenciál-humanisztikus irányzat a háttérbe szorult, megváltozott a tudományos légkör, a romantikus elem szemlátomást kiveszett a pszichológiából (Schneider, 1999a). A tudományos változások (agykutatás fejlődése, kognitívizmus, pozitív pszichológia) mellett ebben szerepet játszott a posztstrukturalizmus, a posztmodernizmus, a dekonstrukció előtérbe kerülése a filozófiai gondolkodásban, amelyek „a szerző haláláról” beszélnek (Olay & Ullmann, 2011), illetve az is, hogy Doorman (2006) szerint a woodstocki fesztivált (1969) követően a romantikus rend csaknem két évszázados korszaka lezárult. A pszichológia Kirk Schneider (1999b) értelmezése szerint az ezredfordulóra olyan válságba került, amiből csak a romantikus szál újrafelvétele tudná kimotozítani. Úgy tűnik, hogy ez részben teljesült, hiszem az egzisztenciális pszichológia az elmúlt egy-két évtizedben reneszánszát éli (Deurzen, 2019; Kőváry, 2022). Ez a reneszánsz pedig – az irányzat erős bölcséleti kötődései következtében – egyúttal azt a romantikus hagyományt is feleleveníti, amely a betegségben nem csupán egy személytől független, mechanikus organikus folyamatot lát, hanem olyan tapasztalatot, amely akár pozitív értelemben is átforgalmazhatja az ember önmagához, másokhoz és a világhoz fűződő viszonyát is.

Felhasznált irodalom

Assoun, P. L. (2000). *Freud and Nietzsche*. New York: The Athlone Press.

Basso, E. (2011). Ludwig Binswanger: Kierkegaard's Influence on Binswanger's Work. In: J. Stewart (Ed.), *Kierkegaard's Influence on the Social Sciences* (29-44). London: Routledge.

Becker, E. (1973). *The Denial of Death*. New York: The Free Press.

Binswanger, L. (1946). The Existential Analysis School of Thought. In: R. May, E. Angel & H. Ellenberger (Eds.), *Existence. A New Dimension in Psychiatry and Psychology* (191-214). New York: A Touchstone Book – Simon & Schuster, 1958.

Binswanger, L. (1956). Az ember helye a pszichiátriában. Ford. Csorba János. In: Pethő B. (szerk.), *Pszichiátria és emberkép* (261-281). Budapest: Gondolat, 1986.

Bókay A. (1994). Az ismétlés: a lélek titkos törvénye. In: Nagy A. (szerk.), *Kierkegaard Budapesten* (33-51). Budapest: Fekete Sas.

¹⁷ Ez a Frankl-könyv tartalmilag magyarul az *...és mégis mondj igent az életre!* (Frankl, 1988) című kötettel egyezik meg.

- Breuer, J. – Freud, S.** (1895). Tanulmányok a hisztériáról (részletek). Ford. Bart István és Schulcz Katalin. In: S. Freud: *A Farkasember. Klinikai esettanulmányok* (13-79.). Budapest: Filum, 1998.
- Camus, A.** (1942). Szisüphosz mítosza. Ford. Vargyas Zoltán. In: Uő: *Szisüphosz mítosza. Válogatott esszék, tanulmányok* (191-331). Budapest: Magvető, 1990.
- Camus, A.** (1951). *A lázadó ember*. Ford. Fázsy Anikó. Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1992.
- Condrau, G.** (2013). *Freud és Heidegger. Daseinanalitikus neurózistan és pszichoterápia*. Ford. Török Tamás és Váradi Péter. Budapest: L'Harmattan.
- Deurzen, E. van** (szerk.) (2019). *The Wiley World Handbook of Existential Therapy*. Hoboken, NJ: Wiley & Sons.
- Dilthey, W.** (1974 [1894]). Gondolatok egy leíró és egy taglaló pszichológiáról. Ford. Erdélyi Ágnes. In: W. Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* (321-469). Budapest: Gondolat.
- Dimitriević, A.** (2013). A szelfpszichológia születése a zene szelleméből. Ford. Kovács Petra. *Imágó Budapest*, 3(1): 31-42. https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2016/10/031-42_A-Dimitrijevic.pdf
- Doorman, M.** (2006). *A romantikus rend*. Ford. Balogh Tamás és Fenyves Miklós. Budapest: Typotex.
- DuPlock, S. – Tantam, D.** (2019). History of Existential-Phenomenological Therapy. In: E. van Deurzen (Ed.), *The Wiley World Handbook of Existential Therapy* (133-154). Hoboken, NJ: Wiley & Sons Ltd.
- Ellenberger, H.** (1958). A Clinical Introduction to Psychiatric Phenomenology and Existential Analysis. In: R. May, E. Angel & H. Ellenberger (Eds.), *Existence. A New Dimension in Psychiatry and Psychology* (92-124). New York: Touchstone – Simon & Schuster.
- Ellenberger, H.** (1970). *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. New York: Basic Books.
- Erős F.** (1993). Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa*, 4(2): 29-44. [http://thalassa.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(04\)1993_2/029-044_eros_j_lacan_a_vagy_tragediaja.pdf](http://thalassa.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(04)1993_2/029-044_eros_j_lacan_a_vagy_tragediaja.pdf)
- Etkind, A.** (1999). *A lehetetlen Erősa. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Ford. Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Miklós és Szőke Katalin. Budapest: Európa.
- Ferenczi S. – Rank, O.** (1924). A pszichoanalízis fejlődési céljai. Ford. Berényi Gábor és Horváth Károly. In: Kiss T. C., Kőváry Z., Papp, B. (szerk.), *Ferenczi Sándor összes művei 4. A pszichoanalízis fejlődési céljai* (369-414). Budapest: Oriold és Társai, 2024.
- Foucault, M.** (2000/1955). *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Corvina.

- Földényi F. L.** (1992). *Melankólia*. Budapest: Akadémiai.
- Frankl, V.** (1946). *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. Ford. Bruck Vera és Gorzó Andrea. Budapest: Pszichoteam Mentálhigiénés Központ, 1988.
- Frankl, V.** (1946). *Orvosi lélekgondozás*. Ford. Jakabffy Imre és Jakabffy Éva. Budapest: Kötet Kiadó, 1997.
- Frankl, V.** (1946). *Man's Search for Meaning*. Boston, MA: Beacon Press, 2000.
- Freud, S.** (1900). *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1993.
- Freud, S.** (1901). *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Ford. Gergely Erzsébet és Lukács Katalin. Budapest: Cserépfalvi, 1994.
- Freud, S.** (1905). A vicc és viszonya a tudattalanhoz. Ford. Bart István. In: S. Freud: *Esszék* (23-253). Budapest: Gondolat, 1982.
- Freud, S.** (1907). A téboly és az álmok Jensen „Gradivá”-jában. Ford. Hantos Iván és Halasi Zoltán. In: S. Freud: *Művészeti írások* (11-102). Budapest: Filum, 2001.
- Freud, S.** (1908). A költő és a fantáziaműködés. Ford. Szilágyi Lilla. In: Bókay A., Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (59-65). Budapest: Filum, 1998.
- Freud, S.** (1910). Leonardo da Vinci egy gyermekkorai emléke. Ford. Vikár György. In: S. Freud: *Esszék* (253-327). Budapest: Gondolat, 1982.
- Freud, S.** (1919). The Uncanny. Translated by James Strachey. In: Sigmund Freud: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol XVII* (217-253). London: The Hogarth Press, 1955.
- Freud, S.** (1919). A kísérteties. Ford. Bókay Antal és Erős Ferenc. In: Bókay A., Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (65-83). Budapest: Filum, 1998.
- Freud, S.** (1920). *A halálösztön és az életösztönök*. Ford. Kovács Vilma. Budapest: Múzsák Közművelési Kiadó, 1991.
- Freud, S.** (1925). *Önéletrajz*. Ford. Kovács Vilma. In: S. Freud: *Önéletrajzi írások* (11-83). Budapest: Cserépfalvi, 1990.
- Friedell, E.** (1931). *Az újkori kultúra története I-II*. Ford. Adamik Lajos, Tandori Dezső és Vas István. Budapest: Holnap Kiadó, 1998.
- Fromm, E.** (1956). *A szeretet művészete*. Ford. Várady Szabolcs. Budapest: Háttér Kiadó, 1993.
- Gadamer, H-G.** (1960). *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat, 1984.
- Garff, J.** (2004). *SAK – Søren Aabye Kierkegaard*. Ford. Bogdán Ágnes és Soós Anita. Pécs: Jelenkor.
- Gyenge Z.** (2007). *Søren Kierkegaard élete és filozófiája*. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó.

- Halliwell, M.** (1999). *Romantic Science and the Experience of Self*. Aldershot, UK & Brookfield, VT: Ashgate.
- Han, B-Ch.** (2020). *Pszichopolitika*. Ford. Csordás Gábor. Budapest: Typotex.
- Han, B-Ch.** (2021). *Csillapító társadalom*. Ford. Csordás Gábor. Budapest: Typotex.
- Heidegger, M.** (1927). *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest: Osiris, 2007.
- Hoffmann, E. T. A.** (1817). A homokember. Ford. Barna Imre. In: E.T.A. Hoffmann: *Az arany virágcserep – A homokember – Scuderi kisasszony* (105-152). Budapest: Európa, 1999.
- Holzhey-Kunz, A.** (2019). Philosophy and Theory: Daseinanalysis – An Ontological Approach to Psychic Suffering Based on the Philosophy of Martin Heidegger. In: E. van Deurzen (Ed.), *The Wiley World Handbook of Existential Therapy* (55-68). Hoboken, NJ: Wiley & Sons Ltd.
- Husserl, E.** (1910-11). *A filozófia mint szigorú tudomány*. Ford. Baránszky Jób László. Budapest: Kossuth, 1993.
- Jaspers, K.** (1913). Általános pszichopatológia (részletek). Ford. Huszár Ilona. In: Pethő B. (szerk.), *Pszichiátria és emberkép* (45-86). Budapest: Gondolat, 1986.
- Jaspers, K.** (1959). *Mi az ember? Filozófiai gondolkodás mindenkinek*. Ford. ifj. Kőrös László. Budapest: Média Nova, 2008.
- Jaspers, K.** (1977). *Filozófiai önéletrajz*. Ford. Bendl Júlia. Budapest: Osiris, 1998.
- Kierkegaard, S.** (1841-42). *Berlini töredék. Jegyzetek Schelling 1841/42-es előadásairól*. Ford. Gyenge Zoltán. Budapest: Osiris, 2001.
- Kierkegaard, S.** (1843). *Félelem és reszketés*. Ford. Rácz Péter. Budapest: Európa, 1986.
- Kierkegaard, S.** (1844). *A szorongás fogalma*. Ford. Rácz Péter. Budapest: Göncöl, 1993.
- Koestler, A.** (1964). *A teremtés*. Ford. Makovecz Benjámin. Budapest: Európa, 1998.
- Kőváry Z.** (2014). *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Budapest: Oriold és Társai.
- Kőváry Z.** (2020). Művészet, mákony, melankólia. Deviancia és kreativitás a dinamikus személyiségpszichológia nézőpontjából. In: Uő, *Homo Creativus. Létezés, élettörténet, kreativitás* (125-153). Budapest: L'Harmattan.
- Kőváry Z.** (2021). Identitás és egzisztencia: Kierkegaard-hatások Erik H. Erikson munkásságában. *Imágó Budapest*, 10(4): 74-86. <https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2020/11/8-Kovary.pdf>
- Kőváry Z.** (2022). *Bevezetés az egzisztenciális pszichológiába*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

- Kőváry Z.** (2023). Óriások vállán állva. Otto Rank jelentősége a dinamikus pszichológia fejlődésében. *Imágó Budapest*, 12(4): 32-58. <https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2024/04/4-Kovary.pdf>
- Krékits J.** (2018). *Határhelyzetek és határterületek. Utam a daseinanalízishez.* Budapest: Oriold és Társai.
- Kramer, R.** (2019). *The Birth of Relationship Therapy. Carl Rogers Meets Otto Rank.* Berlin: Psychosocial-Verlag.
- Laing, A.** (1994). *R. D. Laing. A Biography.* London & Chester Springs, PA: Peter Owen.
- Laing, R. D.** (1960). *A meghasadt én.* Ford. Garamvölgyi Andrea. Budapest: HVG Kiadó, 2017.
- Laing, R. D.** (1967). *Az élmény politikája; Az édenkert madara.* Ford. Árkokszállásy Zoltán. Budapest: HVG Kiadó, 2018.
- Liebermann, J. E.** (1985). *Acts of Will. The Life and Works of Otto Rank.* New York: The Free Press.
- Lohmann, H-M.** (2008). *A huszadik század Ödipusza.* Ford. Dankó Zoltán. Budapest: Háttér Kiadó.
- Lombroso, C.** (1998 [1864]). *Lángész és őrületség.* Ford. Szabó Károly. Szeged: Lazi.
- Lubinszki M.** (2006). *A daseinanalitikai pszichoterápia elméleti háttere és szorongás-felfogása.* Doktori értekezés. Pécs: PTE Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program.
- Lubinszki M.** (2019). Létanalízis és pszichoanalízis. Ludwig Binswanger és Sigmund Freud kapcsolata. In: Kőváry Z. (szerk.), *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma* (93-104). Budapest: Oriold és Társai.
- Mann, Th.** (1947). Freud és a jövő. Ford. Hevesi András. In: Th. Mann: *Freud. Két tanulmány* (3-27). Budapest: Officina Könyvtár.
- May, R.** (1969). *Love and Will.* New York: W. W. Norton & Co.
- May, R.** (1972). *Power and Innocence. A Search for the Sources of Violence.* New York: W. W. Norton & Co.
- May, R.** (1983). *A létezés felfedezése.* Ford. Kőváry Zoltán et al. Budapest: Park, 2024.
- Nietzsche, F.** (1994). *Az értékek átértékelése.* Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Holnap Kiadó.
- Olay Cs. – Ullmann T.** (2011). *Kontinentális filozófia a XX. században.* Budapest: L'Harmattan.
- Peeters, B.** (2021). *Ferenczi Sándor, a pszichoanalízis fenegyereke.* Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest: Kossuth.
- Pléh Cs.** (1992). *Pszichológiatörténet.* Budapest: Gondolat.
- Rank, O.** (1914). *The Double. A Psychoanalytic Study.* Chapell Hill, NC: The

- University of North Carolina Press, 1971.
- Rank, O.** (1924). *A születés traumája*. Ford. Frigyes Júlia. Budapest: Oriold és Társai, 2017.
- Rank, O.** (1929-1931a). Life Fear and Death Fear. In: O. Rank: *Will Therapy/ Truth and Reality* (119-134). New York: Alfred A. Knopf, 1968.
- Rank, O.** (1929-1931b). *Will Therapy/Truth and Reality*. New York: Alfred A. Knopf, 1968.
- Rank, O.** (1932). *Art and Artist. Creative Urge and Personality Development*. New York: W. W. Norton & Co, 1989.
- Rank, O.** (1935). Neurosis as a Failure in Creativity. In: Uő: *The Psychology of Difference. The American Lectures* (252-260). Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.
- Rank, O. – Sachs, H.** (1916). *The Significance of Psychoanalysis for the Mental Sciences*. New York: The Nervous and Mental Disease Publishing Company.
- Riemann, F.** (1961). *A szorongás alapformái*. Ford. Jólesz László. Budapest: Háttér Kiadó, 1998.
- Rogers, C.** (1961). Two Divergent Trends. In: R. May (Ed.), *Existential Psychology* (85-94.). New York: Random House.
- Runyan, W. M.** (1997). Studying Lives. Psychobiography and the Conceptual Structure of Personality Psychology. In: R. Hogan, R., J. Johnson & S. Briggs, S. (Ed.), *Handbook of Personality Psychology* (41-69). San Diego, CA: Academic Press.
- Safranski, R.** (2000). *Egy némethoni mester. Heidegger és kora*. Ford. Tatár Sándor. Budapest: Európa.
- Safranski, R.** (2010). *Romantika. Egy német affér*. Ford. Horváth Géza. Budapest: Európa.
- Sartre, J-P.** (1939). Egy emóció-elmélet vázlata. Ford. Nagy Géza. In: J-P. Sartre: *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre írásaiból* (25-95). Budapest: Gondolat, 1976.
- Sartre, J-P.** (1943). *A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Schivelbusch, W.** (1994). *Írástudók alkonya. A frankfurti értelmiség a húszas években*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest: Akadémiai.
- Schneider, K.** (1999). The Crisis of the Romantic in Psychology: Four Views. *Journal of Humanistic Psychology*, 39(3): 9-12.
- Schneider, K.** (2001). The Revival of Romantic Mean a Revival of Psychology. In: K. Schneider, J. Bugental, F. Pierson (Eds.), *The Handbook of Humanistic Psychology* (65-75). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

- Schreiner D.** (2025). Az örület mintázatai Platón és Schelling filozófiájában. *Szubjektum, szellem és eszme a német idealizmusban és a romantikában*. Az ELTE Filozófiai Intézetének konferenciája, Budapest, 2025. január 30-31.
- Sheppard, R.** (2020). *Freud – Az ember a pszichoanalízis mögött*. Ford. Pétersz Tamás. Budapest: HVG Kiadó.
- Spielrein, S.** (1912). A pusztítás mint a keletkezés oka. Ford. Molnár Emese. *Thalassa*, 2008, 19(3): 13-51.
[http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(19\)2008_3/13-51_S-Spielrein_Pusztitas_es_keletkezes.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(19)2008_3/13-51_S-Spielrein_Pusztitas_es_keletkezes.pdf)
- Stolorow, R. D. – Atwood, G. E.** (1979). *Faces in a Cloud. Subjectivity in Personality Theory*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Sulloway, F.** (1987). *Freud, a lélek biológusa*. Ford. Síklaki István. Budapest: Gondolat.
- Szondi L.** (1954). Ember és sors. Ford. Gyöngyösiné Kiss Enikő. In: Szondi L.: *Ember és sors. Három tanulmány* (5-42). Budapest: Kossuth, 1996.
- Tolsztoj, L.** (1886). Ivan Iljics halála. Ford. Szöllősy Klára. In: Horváth L. (szerk.), *Örök kortársaink* (83-161). Budapest: Európa, 1988.
- Trilling, L.** (1979). Freud és az irodalom. Ford. Árokszállassy Zoltán. In: L. Trilling: *Művészet és neurózis* (85-111). Budapest: Európa.
- Walsh, R. T. G. – Teo, Th. – Baydala, A.** (2014). *A Critical History and Philosophy of Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whyte, L. L.** (1962). *The Unconscious Before Freud*. New York: Anchor Books.
- Wittkower, R. – Wittkower, M.** (1963). *A Szaturnusz jegyében. A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig*. Ford. Pap Mária. Budapest: Osiris, 1999.